

UOT 94 (479.24)

NURLANA ƏLİYEVƏ

**AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN İŞĞALINDAN SONRA
NAXÇIVANIN TARİXİ COĞRAFIYASINDA BAŞ VERƏN
DƏYİŞİKLİKLƏR (XIX ƏSR)**

Məqalədə XIX yüzilliyin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından və işğaldan sonra Azərbaycanın qədim diyarı Naxçıvanın tarixi coğrafiyasında baş verən dəyişikliklərdən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, işğaldan sonra Naxçıvanın tarixi coğrafiyasında dəyişikliklərin əsası qoyuldu. 1828-ci il mart ayının 20-də Rusiya imperatorunun fərmanı ilə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əsasında "Erməni vilayəti" yaradıldı. Ancaq bu qondarma vilayət uzun müddət yaşamadı. 1840-cı ildə "Erməni vilayəti" ləğv edilərək əvəzində 1841-ci ildə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası, 1849-cu ildə isə İrəvan quberniyası yaradıldı. Naxçıvan ərazisi isə süni olaraq bu inzibati ərazi vahidlərinin tərkibinə qatılırdı. Məqalədə bu məsələlər təhlil olunur.

Açar sözlər: *Türkmənçay müqaviləsi, "Erməni vilayəti", İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, qəza.*

1801-ci ildə Azərbaycanın qədim torpaqlarının (Qazax, Şəmşəddil, Borçalı, Pəmbək) Gürcüstanın tərkibində Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi ilə Azərbaycanın da işğalının əsası qoyuldu. Sonrakı illərdə baş verən Birinci Rusiya-İran müharibəsinin (1804-1813-cü illər) yekunu olan Gülcüstan müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları istisna olmaqla Azərbaycanın şimal torpaqları Rusiya hakimiyyəti altına keçdi. 1826-1828-ci illərdə baş verən İkinci Rusiya-İran müharibəsinin yekunu olan Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Naxçıvan və İrəvan xanlıqları Rusiyaya ilhaq olundu. Beləliklə, Azərbaycanın şimal hissəsinin işğalı başa çatdırıldı. Bununla da XIX əsrdə Naxçıvanın tarixi coğrafiyasına dəyişikliklərin əsası qoyuldu. Belə ki, 1828-ci il mart ayının 20-də Rusiya imperatorunun fərmanı ilə "Erməni vilayəti" yaradıldı. "Erməni vilayəti" İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan əyalətinə keçmiş İrəvan xanlığının 15 mahalı, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal və Ordubad dairəsinə 5 mahal daxil idi. Bu vilayət 26,9 min km² ərazini əhatə edirdi. Naxçıvan qəzasının tərkibinə 5 mahal – Əlincəçay, Naxçıvan, Məvazi-xatun, Xok və Dərələyəz daxil idi. Ordubad dairəsinə isə Ordubad, Əylis, Dəstə, Çalanaq və Biləv mahalları daxil idi.

Çar hökuməti Cənubi Qafqazın işğalını və burada möhkəmlənməklə bağlı siyasətini həyata keçirdikdən sonra qondarma "Erməni vilayəti" inzibati ərazi bölgüsü özünü doğrultmadığından 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə "Erməni vilayəti"ni ləğv etdi. Cənubi Qafqazın ərazisi müəyyənləşdirildi və onun idarə edilməsi üçün Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti yaradıldı. Quberniya və vilayət qəzalara, qəzalar sahələrə bölünürdü. İrəvan və Naxçıvan ərazisi çar Rusiyasının inzibati bölgüsünə əsasən "qəza" statusu ilə 1841-ci il yanvarın 1-də Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə qatıldı. Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının inzibati mərkəzi Tiflis şəhəri idi. Quberniya və vilayət qəzalara, qəzalar sahələrə bölünürdü. Gürcüstan-İmeretiya quberniyası on bir qəzaya – Tiflis, Qori, Telav, Balakən, Kutais, Yelizavetpol, Aleksandropol, İrəvan, Naxçıvan, Axalsıx və Quriyaya bölünürdü. Xəzər vilayəti isə yeddi qəzaya – Şirvan, Qarabağ, Şəki, Talış, Bakı və hərbi dairəyə daxil olan Dərbənd və Quba qəzaları.

Aparılan araşdırmalara görə Duşet, Siqnaq və Ordubad zaştat şəhərləri, yəni qəzaya daxil olub, lakin qəza mərkəzi olmayan şəhər kimi qalırdı. Zaqafqaziya diyarını təşkil edən 1 quberniya və 1 vilayətin bütün on səkkiz qəzası yetmiş iki sahəyə bölünürdü [10, s. 24]. 1843-cü ilə olan məlumata əsasən Gürcüstan-İmeretiya quberniyası inzibati cəhətdən 10 qəzaya (Tiflis, Telavi, Qori, Kutaisi, Quri, Axalsıx, Aleksandropol, Yelizavetpol, İrəvan və Naxçıvan) və 4 dairəyə (Balakən, Tuş-Pşav-Xevsur, Dağ və Osetin) bölünürdü. Bu quberniya 10 aprel 1840-cı ildə təşkil edilmiş, 14 dekabr 1846-cı ildə ləğv edilmişdir. Ordubad vilayəti Naxçıvanla birlikdə Naxçıvan qəzasını əmələ gətirirdi. Naxçıvan qəzası aşağıdakı ərazilərdən ibarət idi: Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz nahiyəsi.

Çar Rusiyası bununla Naxçıvanın tarixi coğrafi ərazisinə dəyişiklik etdi. Təkcə ərazi baxımdan deyil idarə sisteminə də dəyişiklik edildi. 1840-cı il 10 aprel qanunu ilə yeni idarə sistemi yaradıldı, bu idarə sistemi ilə yerli məmurlar vəzifələrindən kənarlaşdırıldı. Bu dəyişikliklər Naxçıvanda da tətbiq edildi. Ehsan xanın xahişi də nəzərə alınaraq Ehsan xan Naxçıvanda, Şıxəli bəy isə Ordubadda vəzifəsindən çıxarıldı. Ehsan xan naiblikdən azad olunduqdan sonra kəngərlilərdən ibarət süvari dəstəsinin komandiri təyin olundu [3, s. 27].

Çarizmin Cənubi Qafqazın idarə edilməsi ilə bağlı həyata keçirdiyi islahat özünü doğrultmadı. Əhali bu idarəetmə formasından ciddi narazı idi. 1846-cı il 14 dekabrında verilmiş fərmanla Cənubi Qafqazın inzibati-idarə sistemində dəyişiklik edildi. Dörd quberniya – Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd quberniyaları yaradıldı. İrəvan və Naxçıvan qəzalarının tərkibinə daxil olan Naxçıvan bölgəsi də Tiflis quberniyasına verildi. Yenə Naxçıvanın tarixi coğrafiyası kobud şəkildə pozuldu. Lakin bu qəzalar Tiflis quberniyası tərkibində uzun müddət qalmadı. Həm məsafə, həm də yerli etno-psixoloji durum, eləcə də tarixi-coğrafi ənənələr Tiflisdən Naxçıvanın və İrəvanın idarə edilməsini çətinləşdirirdi. Bu səbəbdən də 1849-cu il iyunun 9-da isə İrəvan quberniyası yaradıldı. Quberniyanın təşkilində 5 qəza müəyyən edildi: İrəvan, Aleksandropol, Novo-Bayazid, Naxçıvan və Ordubad.

Göründüyü kimi, İrəvan quberniyası tərkibində Ordubad xüsusi qəza kimi ayrılmışdı. Bütün keçmiş “Erməni vilayəti”, o cümlədən Aleksandropol qəzası (Axalkalaki sahəsi olmadan) və Mehri sahəsinin bir hissəsi yeni yaradılmış İrəvan quberniyasına daxil edilmişdi. Yeni quberniya və quberniya orqanları 1850-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başladı. Bəzi qəzalar sahələrə bölünmüşdü. İrəvan quberniyasında Zəngibasar, Sürməli, Şərur və Sərdarabad sahələri var idi. Naxçıvan qəzası isə Naxçıvan və Dərələyəz sahələrinə bölünmüşdü. Ordubad qəzasında sahələr yox idi. Şərur bölgəsi Naxçıvan qəzasının tərkibində deyildi. Şərur sahəsinin inzibati mərkəzi Baş Noraşen (indiki Cəlilkənd) kəndi, Dərələyəz üçün Keşişkənd, Naxçıvan üçün Naxçıvan şəhəri idi. Digər sahə inzibati mərkəzləri iri kəndlərdə (Qəmərli, Qazıqışlaq, Zeyvə və b.) idi.

İrəvan quberniyasının ərazisi 23194,79 kv. verst (1 kv. verst = 24748840,93 km²) idi. 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə, quberniyada 1120242 nəfər əhali yaşayırdı. Hər kv. verstə 48,3 nəfər düşürdü. Quberniya əhalisinin 589125 nəfəri (52,6%) kişi, 531117 nəfəri (47,4%) qadın, 1014868 nəfəri (90,6%) yerli sakinlər, 105374 nəfəri (9,4%) müvəqqəti yaşayanlar idi [1, s. 17]. Naxçıvan qəzasına gəldikdə isə qəzasının sahəsi 1917-ci il Qafqaz təqviminin məlumatına görə 3939 kv. verst, yəni 4202 km² müəyyənləşdirilmişdi [7, s. 89]. Naxçıvan xanlığının ərazisindən 561 kv. verst az idi. Akademik İ.Hacıyev yazır ki, Rusiya işğalı ərəfəsində Naxçıvan xanlığının ərazisi 4500 kv. verst olduğu halda, sonralar onun torpaqları xüsusi məqsədlə digər inzibati vahidlər arasında bölüşdürülmüşdür. Bu dövrdə qəzada

122208 nəfər əhali yaşayırdı. Qəza əhalisinin 119272 nəfər yerli sakin, 2936 nəfər müvəqqəti yaşayanlar idi [4, s. 224].

Bəzi araşdırmaçılar İrəvan quberniyasının yaradılmasının əsl məqsədinin idarəçiliyin asanlaşdırılması ilə deyil, daha çox ermənilər üçün dövlət yaradılması yolunda yeni addım olduğunu yazırlar [6, s. 26].

İrəvan quberniyası təşkil edildikdən sonra da onun xarici hüduqları və tərkibi müəyyən dəyişikliklərlə müşahidə edilmişdi. 1862-ci ildə yeni təyin olunmuş canişin Mixail Nikolayeviçin təqdimatı ilə çar II Aleksandr 1867-ci il dekabrın 9-da Qafqaz və Zaqafqaziya diyarının idarəsinin dəyişdirilməsi haqqında fərman verdi. Bu fərman üzrə Ordubad qəzası on yeddi ilədək mövcud olduğundan sonra ləğv edilərək, Naxçıvan qəzası ilə birləşdirildi. S.P.Zelinskinin məlumatına görə, bu dövrdə Naxçıvan qəzasının tərkibində üç sahə – Naxçıvan, Ordubad və Dərələyəz sahələri yaradılmışdı [10, s. 209]. Ordubad qəzasının yerinə Eçmiədzin qəzası təşkil edildi. Mehri sahəsi isə yeni yaradılmış Yelizavetpol quberniyasına birləşdirildi. İrəvan quberniyası yenə də beş qəzadan (İrəvan, Aleksandropol, Novobayazet, Naxçıvan, Eçmiədzin) ibarət oldu. Fərman İrəvan quberniyasının qəzaları arasında sərhədlərin dəyişdirilməsi işini canişinə həvalə etdi [9, s. 38].

Canışın bu hüquqdan istifadə edərək 1870-ci ilin əvvəllərində qəzaların hüduqlarında dəyişiklik etdi. Sürməli və Eçmiədzin qəzalarının bir hissəsi İrəvan qəzasına birləşdirildi. Şərur sahəsi isə İrəvan qəzasından alınaraq Naxçıvan qəzasına birləşdirildi [3, s. 27]. Lakin İrəvan quberniyasının qəzalarında, xüsusən Naxçıvan qəzasında ərazinin dəyişdirilməsi bununla başa çatmadı. Dövlət Şurasının təsdiq edilmiş rəyinə əsasən 1874-cü ildə Şərur-Dərələyəz və Sürməli qəzaları yaradıldı [9, s. 38]. İ.Kazımbəyli isə Sürməli qəzasının 1875-ci ildə yarandığını qeyd edir. 1918-ci ilə qədər İrəvan quberniyasının tərkibinə 7 qəza – İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Novo-Bəyazid, Sürməli, Şərur-Dərələyəz və Eçmiədzin qəzaları daxil idi [5, s. 105]. Şərur-Dərələyəz qəzası Naxçıvanın iki sahəsi – Şərur və Dərələyəz əsasında təşkil edilmişdi. Bununla da Rusiya imperiyası tərkibində Naxçıvanın tarixi ərazisinin inzibati-ərazi bölgüsü üzrə çoxsaylı dəyişikliklər, əsasən, başa çatmışdı [9, s. 38].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın XX əsrin ilk illərindəki tarixi-siyasi coğrafiyasının ümumi mənzərəsini təsəvvür etmək üçün 1903-cü ildə çəkilmiş və 1993-cü ildə Bakıda nəşr olunan “1903-cü il Qafqaz hərbi dairəsinin xəritəsi” (“Карта Кавказского военного округа 1903 года”) mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xəritədən də aydın olur ki, İrəvan quberniyası 7 qəzaya bölünmüşdür. Azərbaycanın tarixi əraziləri olan İrəvan, Naxçıvan, Göynük mahalı, Şərur, Dərələyəz, Yeni Bəyazid əraziləri İrəvan quberniyasının tərkibində idi [8, s. 54].

Bununla belə, 1840-cı ildən yaradılan 1841-ci ildən tətbiq edilən quberniya və qəza inzibati-ərazi bölgüsü müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalsa da, XX yüzilliyin əvvəllərinə qədər qalmışdır.

Çar Rusiyası Qafqazı, eləcə də Cənubi Qafqazı işğal etmək üçün müəyyən vasitələrdən istifadə etdi. Belə vasitələrdən biri də ermənilər idi. Çarizm ermənilərin “xidmətləri”ni qiymətləndirdi, onlara güzəştlər edildi, dövlətlərini yaratmaq üçün şərait yaratdı, lakin XIX əsrdə bunu reallaşdırma bilmədi. “Erməni vilayəti”ni yaratmaqla qondarma inzibati-ərazi vahidi formalaşdırdı. Bu isə gələcəkdə erməni dövlətinin yaradılmasına hesablanmış bir addım idi [2]. Ermənilərin bu ərazilərdə yerləşdirilməsi, onlara yüksək səviyyədə şərait yaradılması da bu planın başqa bir parçası idi. Tarixi coğrafiyaya edilən dəyişikliklər isə əhalini vahid mərkəzdən uzaqlaşdırmaq, yurd, torpaq sevgisini azaltmaq və s. məqsədlər güdüdü.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev F., Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 144 s.
2. Hacıyev İ. Azərbaycan ərazilərində yaradılan "erməni vilayəti". "Xalq" qəz., 2011, 3 aprel.
3. Hacıyev İ., Şıxəliyev E., Cəfərli E., Şabanov M. Böyük güclərin Azərbaycanla bağlı geosiyasi maraqlarında Naxçıvanın yeri. Bakı: Mütərcim, 2017, 300 s.
4. Hacıyev İ. Naxçıvan qəzası // Axtarışlar, 2019, c. 9, № 1, s. 221-228.
5. Kazımbəyli İ. Naxçıvan və İrəvan qalalarının çar Rusiyasına qarşı müqavimət hərəkatı // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2017, № 1, s. 103-110.
6. Mahmudov Y., Mustafazadə T., Məmmədov S., İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: CBS, 2010, 620 s.
7. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə, II c., Naxçıvan, 2005, 376 s.
8. Piriye V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 2006, 148 s.
9. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
10. Зелинский С.П. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский: Географическо-статистическое и сельскохозяйственное описание // Сборник сведений о Кавказе. Т. VII, Тифлис, 1880, с. 209-227.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: nurlana_aliyeva@yahoo.com

Nurlana Aliyeva

**CHANGES IN THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF NAKHCHIVAN AFTER
THE OCCUPATION OF AZERBAIJAN BY RUSSIA (19th century)**

The paper discusses the occupation of Azerbaijani lands by the Russian Empire since the beginning of the 19th century and changes in the Nakhchivan's, ancient Azerbaijan's land, historical geography after occupation. It is noted that after the occupation, the foundation was laid for changes in the historical geography of Nakhchivan. On March 20, 1828, by the decree of the Russian emperor, the "Armenian province" was established based on the Iravan and Nakhchivan khanates. In 1840, the "Armenian province" was abolished and replaced by the Georgian-Imereti province in 1841 and the Iravan province in 1849. The territory of Nakhchivan was artificially included in these administrative-territorial units. The paper analyzes these issues.

Keywords: *treaty of Turkmenchay, "Armenian province", Iravan, Nakhchivan, Ordubad, uyezd.*

Нурлана Алиева

**ИЗМЕНЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОЙ-ГЕОГРАФИИ НАХЧЫВАНА
ПОСЛЕ ОККУПАЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА РОССИЙСКОЙ
ИМПЕРИЕЙ (XIX ВЕК)**

В статье рассматривается оккупация азербайджанских земель Российской империей с начала XIX века и изменения в исторической географии древней азербайджанской земли Нахчывана после оккупации. Отмечается, что после оккупации была заложена основа для изменений в исторической географии Нахчывана. 20 марта 1828 года указом российского императора на базе Иреванского и Нахчыванского ханств была образована «Армянская провинция». Однако просуществовала эта так называемая провинция недолго. В 1840 году «Армянская провинция» была упразднена и заменена Грузино-Имеретинской провинцией в 1841 году и Иреванской провинцией в 1849 году. Территория Нахчывана была искусственно включена в эти административно-территориальные единицы. В статье анализируются данные вопросы.

Ключевые слова: *Туркменчайский договор, «Армянская провинция», Ереван, Нахчыван, Ордубад, уезд.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 25.06.2021

Son variant 26.07.2021